

УВОД

Незаменљива компонента човековог психичког и интелектуалног бића, најбољи израз његове индивидуалности, умеће говорења се истиче као драгоцену могућност за успостављање добрих односа у друштву, као и за лични јавни успех. Друштвено и генеричко биће, човек се најпотпуније остварује у додиру са другим људима.

Без посредничке улоге језика незамисливи су размена идеја, осећања и искустава. Основна јединица синтаксичке структуре, реч изражава позитиван или негативан став према именованом предмету или појму. Једнозначност, њено цепање на већи број значења, омогућује адресату поимање и виђење на дословном и на преносном нивоу.

Пространог и различитог поља значења, речи су моћно оруђе у мењању света и у борби против разних социјалних деформација. Њихово дејство упоређивано је с дејством лекова. Мисаоно композицијско-стилски одељак, најчешће од неколико речи, реченица претендује на јасно исказивање суда. Синтаксички чврсто организована, смислено везујући узрок и последицу, она се не може замислити без мелодијског еквивалента.

Упоређена са свакодневном, јавна говорничка пракса подлеже додатним чињеничким, формалним и дикцијским регулама. На првом месту добра тема, истинитост

факата и снага јесу њено уочљиво својство. Подесан распоред градива, методички потези (анализа и синтеза, антитеза каквој мисли, сагледавање ствари под разним угловима, неопходна додавања, колико и одбацивања), прављење од једне идеје две – уколико то није за осуду, суштински одређују њену природу. Потребан је концентрисанији приступ, напор воље, држање до предмета.¹

Речитост факата, прочишћена конструкција и прикладан начин изражавања функционишу као прворазредни реторички захтев. Разумљивост, општеприступачност, дотераност, подређеност естетичким осећањима и ритмичком захтеву, оно што се узима као стилска амбиција, дају слову особиту привлачност.

Јавну реч обележавају и друга важења.

Говорење које извире из материје, усредсређено на конкретне ефицијенте и саму најаву, прима се неоштећено, без буке и треска.

Мисао у неком свом неодређеном и аморфном облику, као унутарњи још неартикулисани језик, претходи аудитивном конструкту. Реч не може ићи испред ње и факта, него обратно. („Порани мишљу, покасни речју”, „Мери, важи, па онда кажи”, „Испуштену реч – не стиже”).

Мелодија и ритам су органски повезани. Друкчији од ритма у везаном исказу, ритам даје говорењу живост и одјек, ствара осећање очигледности. (Као што песма непосредно делује на слушаоце само својим музичким елементима, тако говор делује само захваљујући ритму.) Гласовна структура даје речима рељефност, наглашеност и посебну ауру. Уобличавање звука ствара својеврсне мутације или „померања” самог њиховог значења, поготову ако се узме у обзир семантички простор. Оно што из зву-

¹ Rem tene, verba sequentur.

ка говора преостане, глас, прилагођава се смислу и осећању који се реченицом казују.

Суштину орације назначава тонски облик. Као лирски вокабулар, тон има своју семантику која се валоризује са становишта његове дубине. Тако се јача поетска места, по правилу најјаснија и најједноставнија, вербализују модулацијом блиском свакидашњем разговору. Поремећени ред речи потребује друкчију интонацију у односу на претходну, док туђе мисли и примери нешто мирнију у поређењу са датим изражајним комплексом. Полемичку прати тон стрмих лукова, борбен, оштар, жив.

Предах када се планира нова мисао од уплива је на семантичко-емоционалном реченичном плану. Носилац значења, пауза се подудара с неким говорним потпуношћима. Прекид услед слабе концентрације осиромашује излагање, може да упропасти и најбољу припрему.

Неретко је комуникација сведена на нешто недовољно спознато, споља невидљиво, што се не може утаначити у речи; али се преноси на слушаочево поље.

Базно својство језика практичног разума јесу интелектуалност, логичност, целовитост и повезаност. Говор као његова материјализација, захтева издиференциран кôд, сведеност речи на једно или два значења. Објективно преношење информација, описивање и расуђивање импостира потчињеност мисли, изграђеност, јасност и сажетост до кристалне форме. Сагледавање ствари и појава прати недвосмислена лексика, почешће, њихову сведеност на текст телеграма, где је такса од речи врло велика. Изузетна концизност, ауторска самоцензура, искључује произвољност мисли и баласт мамећих речи.

Осим практично-информативне, језик има естетску службу. Мисаоност, живост, чистота, убедљивост, емоционалност и песничке слике стоје у неразлучивом једин-

ству; говори се у пословицама, у сликама и описима. Лишен емоционалних тонова и фосфоризације, он нуди голе чињенице и оставља присутне равнодушним. Уколико не изазива дивљење, не сматра се беседничким, рекао је Цицерон.²

Метафорична употреба речи покреће ванпојамне асоцијације. Експресивно-конотативна вредност, неодређена места (која мање штете но што подстичу слушаочеву уобразиљу), нешто позадинско и нејасно, граде неку стварност, неодредиве и необјашњиве емоције, презентују себе у својој појавности. Разумевање и доживљавање оплемењеног језика захтева општу културу и већу духовну акумулацију него поимање прозне нарације.

Развијеност и вишезначност слове као стилска вредност првога реда. „Украшавај, учениче, улепшавај, увећавај све и нек’ ти под руком увек буде цвеће расцветано”, саветовао је Болије. Међутим, хетероморфно обличје, балансирање на граници комуникативности, јесу и предност и мана. Без епитета, говор је неемотиван и неуздигнут на виши степен утиска, шкрт и крт; с много речи и фраза – кићен и патетичан.

Тескоба речника, једноличност форме и језик утврђених цифара и скраћеница имају за импликацију отежано (спо)разумевање. Осиромашење језика, осиромашује мишљење, будући једно и друго у дубокој дијалектичкој повезаности. Запуштеност усмене речи доводи до опадања префињенијег нивоа јавне комуникације. У обичном опхођењу, наимае, не води се рачуна о испољавању мисли и осећања. Вербализација на исти и предсказив начин, стална употреба речи у једном смислу, везивање за један контекст, умртвљује њихову семантичку снагу.

² Изворна граfiја приложена је у *Индексу имена*.

Дефицит говорне културе, бесадржајност, низак ниво писмености има за последицу заобилажење предмета, грубости и дрбљање које додијава. Везани духом и несналажљиви, излагачи на састанцима и конференцијама као да се такмиче у коришћењу синтаксичких окаменотина и језика укинутог смисла.

Имати у виду паратекстуалне индексе: интонацију, мимику, гестове и томе слично.

Публика је ипак у првом плану. Остварење непосредног односа, позивање на сарадњу и дијалог, представљање јасно, онако као што се виде ствари на дну провидне воде, тражи познавање њене структуре и њен културни ниво. У случају помањкања занимања и досаде, за време говорења предузимају се поступци и радње који укључују слушаоце.

С цивилизацијским развојем људског друштва и писма, нарушавањем човекове унутарње природе и његове унутарње равнотеже, жива реч је измештена из људске заједнице и стављена на периферију интересовања школске наставе. Савремено друштво све више бива лишено људског гласа.

Ипак, након усменог и писаног општења, човечанство је ушло у повест моћне масовне комуникације. С напредовањем мисли, слободе духа и стваралаштва, реч све новијег и друкчијег облика добија у погледу значења и одговорности. У смислу који овде пратимо, она није само темељни облик демократског саобраћаја, већ и инструмент остварења вредности живота и животна вредност по себи. – Зар се вештина оних који управљају и владају не састоји у разумевању и употреби речи?

ИСТОРИЈАТ

Вештина (*techne*) и теорија (*theoria*), од савршенијих облика говорне праксе, реторика је, по дефиницији, теорија беседништва. Синтеза говорних датости и спретности, израз удружене уметности и науке, допадљивог и прагматичног, она се не може сагледати независно од граматике, стилистике, филозофије, логике, естетике, психологије, социологије, семиологије и теорије комуникације.

Обученост, спретност, репродуктивност, методичност, правила и упутства, интенционалност чине беседничку реч практичном дисциплином и практичном филозофијом. Интерпретација на прегледан и рашчлањен начин, језик метафора, размер између рационалног и емоционалног, ситуирају је на средину научног и поетског дискурса.

Блиска слободној уметности, од раног средњег до XIX века, *ars rhetorica* је синоним поетике, то јест, теорије књижевности. Дигнута, међутим, на ступањ лепе вештине, њене казаљке се не крећу у правцу казаљки књижевности. Упркос неуниформисаности израза и естетског као еминентно њеног елемента, она не поседује црте аутентичне уметности. Предвидив и ритуализовани говорни жанр, она је неспорно извршила утицај на науку о књижевности.

Скуп правила, форми и начина убеђивања, реторика призива незгодне конотације. Предрасуде, омаловажава-

ња и одбацивања (неискреност, бесадржајност, демагогија, претераност, празнина мисли, патетика и слична одређења), између осталог, узрок су њене заосталости као научне и школске дисциплине. Необележени почаци њеног настанка везују се за расправе о заједничким народним пословима. Први ретори су апостоли, црквени поглавари и свештеници, владари и предводници; старозаветни цареви и предсказивачи будућих догађаја, Давид, Соломон и Јеремија указивали су на оштрину језика и снагу речи равнoј бритви. Настала из практичних потреба, древна реторика је „теорија о доју речима”.

Беседничка умешност, по старој дефиницији, снага убеђивања, настала је у V и IV веку п. н. е. у Хелади, у старој Грчкој. У епохи владавине народа и неговања усмене речи, као главна манифестација јавног живота, није имала такмаца по својој непосредној делотворној снази. „У малој демократској држави, где се све врши речју, елоквентност је у исти мах и мач и штит”, пише Милош Ђурић; и додаје да је „најутрвенији пут положају и срећи и њоме човек може пре на глас изаћи него војничким подвизима.” *Alma mater* свих дисциплина, међу њима оне које и дан-данас „једу њен хлеб”, она је „нека врста психолошке педагогије, васпитања за слободарску демократску и републиканску заједницу политички зрелих грађана (Љубомир Тадић).

Реторика заузима место између граматике и дијалектике, између „казивања” и „певања”; егзистира упоредо са филозофијом. Основа образовања грчке цивилизације и један од њених најзначајнијих циљева, уметност је и темељна грана науке која проучава начела говорништва, писања и јавне наступе. Од најважнијих је наука кроз цео средњи век.

Вичност првих проповедника и првих васпитача народне педагогије, сведена на гесло да се о свакој ствари мо-

же говорити „за” и „против”, реторика релативизује и сужава појам истине, гради варљиве закључке у властиту корист. За софисте теоретичаре и практичаре је, управо, игра речима.

Први уџбеник реторике *Обеснаживање истине разложи*ма саставио је грчки беседник Коракс из Сиракузе (V век п. н. е.).

По Аристотелу (384–322. п. н. е.), с којим започиње реторика као огранак логике, улога јавне речи јесте осигурање истине и правде; она је превасходно способност теоријског изналагања разлога за утврђивање истинитости неке тврдње или неког чина или дела у конкретном случају. Овај мислилац је издваја из говорног искуства и даје упутства којих се треба придржавати: изналагање доказа и прибављање чињеница, расправљање и рашчлањивање говора, уметничко и стилско уобличавање, учење напамет и праћење речи телесним покретањима. Антички филозоф апострофира увод, излагање предмета, метод уверавања и епилог. О стилу, као основном реторском елементу, налаже да „нема потребе да буде ни одвећ прост, ни одвећ узвишен, већ прикладан”.

Ценећи вештину говора, перипатетичари су респектовали уверљивост, сугестибилност, тачност и лепоту речи.

Аристотелов ученик Теофраст (372–287. п. н. е.) и хеленски реторичари, међу њима браћа Грах (II в. п. н. е.) и неумрли Цицерон (106–43. н. е.), имали су видан удео у усавршавању ове уметничко-научне дисциплине.

Утемељена на грчком беседништву, римска култура је унапређује као теорију прозе. Приступа се разврставању према уочљивим формалним обележјима и јачини емоција које изазива; препознат је једноставан, умерен и узвишен стил. У беседама Мененија Агрипе, Катона Старијег, Марка Тулија Цицерона, Цезара, Брута и Кремуција

Корда јасно се оцртава судски, пригодни, војни и посмртни говор. Жива реч је оружје у политичкој борби и својеврсна ратна обученост. Цицерон: „Постоје две вештине које човека могу довести до највишег система почастии: први је војсковођа, други је вештина беседника.”

Римљанин Марко Фабије Квинтилијан (око 40–96. године), пратомајстор европске реторике, у свом делу *Образовање говорника* додирнуо је сва релевантна питања: граматику, песничку лектуру, читање, учење напамет, тему, стил, залиху речи, подржавање, писане вежбе, менталну припрему, импровизацију, излагање (одржавање) говора, честитост говорника и знање. *De institutione oratoria*, његова капитална расправа о методичком излагању и правилима језичке вичности, уравнила је путеве размишљања о реторици.

Све религије су у речима виделе божји дар човеку дат заједно с првим даном његовог живота. (Код свих народа речи су нешто свето и магично, Хесе). Хришћанско (средњовековно) беседништво узноси реч до божанске висине. Слово о духовној вези човека са Богом, осим теолошке садржине (идеје о спасењу), обухвата похвалну, политичку, судску и посмртну садржину.

У старом и средњем веку реторика је изучавана у школама као један од важнијих образовних предмета у оквиру *septem artes liberales*.

Међу беседницима, чија реч досеже до поетских висина, издвајају се Заратустра (600. п. н. е.), Конфуције (550–479), Перикле (443–429), Исус Христос (5–6. п. н. е. – 28–29. н. е.), апостол Павле (5–10. н. е. – 67. н. е.), Марко Аурелије (121–180), Василије Велики (329. или 330–394), Григорије Богослов (329–390), Јован Дамаскин (око 675–749) и Августин Јован Хризостом Златоусти (347. или 344–407), „тринаести апостол Христов”, по лепоти и снази речи, највећи беседник.

Беседништво потиче од људи који су стекли велику религиозну и реторску обученост.

Традиција српског беседништва почиње говором Стефана Немање (1114–1200) на сабору у Расу, којим се он одриче престола пред одлазак у Свету Гору, и говором Саве (1174–1236) приликом (по)мирења своје браће, над моштима оца им Немање, у манастиру Студеници.

Од националне улоге, средњовековно беседништво постаје запажен књижевни род; на пример, говор краља Милутина поред одра своје мајке Јелене, од трајне је културне вредности.

Дело Јована Рајића *Крајњак и сажетии њриручник из целокујне рејшорике у којем се учење излаже у форми њишњања и огјовора, ѡсјшуйно идући од најосновнијеј ка сложенијем, сачињен за обуку срјске младежи у карловачкој Архиејискојско-мишројолишјској ѡмназији* (наслов безмало читав параграф) 1761. године, по временском следу, заузима прво место. Аврам Мразовић (1756–1826) је аутор приручника *Руководсјво к словенскому красноречју* (1821); Јован Стерија Поповић (1806–1856) такође објављује своју *Рејшорику* (1844). Ђорђе Малетић пише *Ришорику* 1855/56. године.

Најпознатији црквени беседници су свети Николај Велимировић (1888–1956) и Јустин Поповић (1894–1979). Из световног реда регрутују се Прота Матеја Ненадовић (1777–1854), Марко Миљанов (1838–1901), Јован Скерлић (1877–1914), Бранислав Нушић (1864–1938), Милан Богдановић (1892–1964), Драган Недељковић (1925), Матија Бећковић (1939), Зоран Ђинђић (1952–2003) и други говорници.

У епохи хуманизма и ренесансе, с револуционарним европским превратима и слободом говора, беседништво доживљава свој процват. Период културног успона и царевања речи изнедрио је знамените ораторе, међу којима видно место заузимају политичари и војсковође.

Производ демократских покрета, реторика је од антике, средњег века, ренесансе и европске просвећености до данас, задржала наглашено корисну применљивост. У свим развојним етапама држало се до садржине и начина интерпретације, односно начела честитости, мудрости и лепоте.

Дефинисана у другој половини XVIII века као теоријска и практична способност, као систем поступака и правила за ваљан и украшен говор, ова грана науке успоставља беседничке одредбе о убеђивању. На измаку средине XIX века, у часу ослобађања од крутог система прописаних образаца, од техничких упутстава и рутинских савета, она ће да засија у пуном сјају.

Бавећи се песничким средствима и стилским законитостима, садржином и формом, теоријом књижевности и књижевним облицима, реторика је извршила утицај на композицију и стил језичкоуметничких творевина, на књижевност уопште. На оном ступњу који је досегла у антици, оптуживана за успорена проучавања језика у његовој поетској функцији, у немилости, она је изгубила примат над теоријом опште писмености.

Извргавана дисквалификацији, остаје запуштена и на лошем гласу.

Руководећи се правилима која имају нормативан карактер, а не апсолутну вредност – и поред свега – реторика добија замаха ка све новијим и нестандартним облицима. „Краљица образовања и умећа”, извор лепоте и доброте, она егзистира као незаменљива аутономна говорна вештина.